

ਐਮ.ਏ.(ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ
ਸਮੇਸਟਰ ਪਹਿਲਾ

ਪੇਪਰ ਪਹਿਲਾ
ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ
ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ

ਯੂਨਿਟ ਨੰ. 2

Department of Distance Education
Punjabi University, Patiala
(All Copyrights are Reserved)

ਭਾਗ-ਅ

- 2.1 ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸਕੰਲਪ
- 2.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ
- 2.3 ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ
- 2.4 ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ, ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਪਤਨ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ www.dccpbi.com
ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

- 2.1.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 2.1.2 ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ
 - 2.1.2.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ
 - 2.1.2.2 ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ
 - 2.1.2.3 ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
 - 2.1.2.4 ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾ
- 2.1.3 ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ
 - 2.1.3.1 ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ
 - 2.1.3.2 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
- 2.1.4 ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ
 - 2.1.4.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ
 - 2.1.4.2 ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਅਰਥ
 - 2.1.4.3 ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
 - 2.1.4.4 ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
 - 2.1.4.5 ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
- 2.1.5 ਸਾਰ
- 2.1.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.1.7 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

2.1.1 ਉਦੇਸ਼ (Objectives) :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਣਗੇ।

2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

2.1.2 ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ

2.1.2.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Epistemology) :

'Epistemology' ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ- (i) 'Episteme' ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਅਤੇ (ii) Logy ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਤਰਕ। ਇਸ ਲਈ 'Epistemology' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਮੇਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਕਸੌਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਢੰਗ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਰਫ 3 ਢੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ :-

- ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ
- ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
- ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾ

2.1.2.2 ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ :

ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਧਨਾਤਮਕਤਾ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਧਨਾਤਮਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ; ਧਨਾਤਮਕ ਉਹ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਿਆਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਢੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਥਾਤਮਕ ਸੁਧਾਈ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ; ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੋ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਧਨਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਫਰਜ਼ੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ; ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਝੂਠ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਾਰਗਾਮੀ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ

ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਜਿਹੀਆਂ ਪੂਰਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਅਸਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸੁਹਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਗਮਨ ਨਾਲੋਂ ਆਗਮਨ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਇੰਨੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਮਈ ਤਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਿੰਦਣ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਵੇ।

ਉੱਪਰਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਅਸੀਂ ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤੱਥਾਤਮਕ ਸੁਧਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕਵਾਦ ਇਕ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਕਿਅਸ ਵਿਰੋਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ stance ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਯਥਾਰਥਕ, ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ, ਸੰਦੇਹਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਤਰਕ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸੰਦ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਲਈ ਤੱਥ-ਸੁਧਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਰਕਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਧਨਾਤਮਕਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਤਮਕ ਸੁੱਧੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕਥਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਿਰੀਖਣਯੋਗ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਹੈ।

2.1.2.2.1 ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ :

Wittgenstein ਦੇ Tractatus ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੁਆਰਾ 1920 'ਚ ਇਕ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀਨੀਆ ਚੱਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕਤਾ ਜਾਂ ਤਰਕਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ Mach ਅਤੇ Schlich ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਿਛੋਕੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕਿਆਸਮਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬੇਤੁਕੇ ਅਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ।

ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜੀ.ਈ. ਮੂਰੇ ਅਤੇ ਬਰਟਰੈਂਡ ਰਸਲ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। Ludwig Wittenstein ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਤੱਥ-ਸੁੱਧੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ।

2.1.2.2.2 ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕਵਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ :

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਆਧਾਰ ਹਨ -

1. ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ
2. ਤੱਥ-ਪ੍ਰਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ
3. ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਢੰਗ
4. ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਵੇਗੀ ਸਿਧਾਂਤ

2.1.2.3 ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ : 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਤਰਕਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਦੱਸਣਾ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਭਵ ਹੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੋਚਿੱਤੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਹਿਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੀ ਧਾਰਾ ਗਣਿਤਿਕ ਤਰਕ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਤਰਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ Russell ਅਤੇ Frege ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਕ ਤਰਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ G.E. Moore (1873-1958) ਅਤੇ Bertrand Russell (1872-1970) ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਕ ਤਰਕ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ Gottlob Frege (1848-1925) ਅਤੇ Bertand Russell (1872-1970) ਹਨ। Russell ਨੇ A.N. Whitehead (1861-1947) ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕੰਮ "Principia Mathematica" ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਬੀਜ ਗਣਿਤ ਤਰਕਮਈ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਗੁੱਟ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। Russell ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ Tractatus Logico-Philosophicus ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਧਨਾਤਮਕਵਾਦ ਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਤਰਕ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹ ਅਰਥਹੀਣ ਸਨ।

ਅਸੀਂ Russell ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਰਣਨ ਇਕ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਹੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਖਾਸ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ 'George W. Bush' ਇਕ ਨਾਂ ਹੈ ਜਦਕਿ 'ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ' ਵਰਣਨ ਹੈ। ਵਰਣਨ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ Minong ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ "ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਹਾੜ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।" ਇੱਥੋਂ 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਹਾੜ' ਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ "ਗੋਲ ਵਰਗ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ" ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ 'ਗੋਲ ਵਰਗ' ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਗੋਲ ਵਰਗ ਜੋ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਵਰਣਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਬਣਤਰ ਇਸਦੇ ਤਰਕਮਈ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ "Scott, Waverly ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਦਾ ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ Waverly ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ Scott ਹੈ। ਜਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰਕਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ, "ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਂਦ c ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਥਨ 'x' ਨੇ Waverly ਲਿਖਿਆ' ਸੱਚ ਹੈ ਜੇ x,c ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਝੂਠ; ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ c, scott ਹੈ।" ਅਤੇ ਚਿਨ੍ਹਕ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ, ($\$x$) (Wx . (y) Wy $E y = x$)। ਜਦ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਹਾੜ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਤਰਕਮਈ ਬਣਤਰ ਹੈ : "c ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ 'x ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਹੈ' ਸੱਚ ਹੈ ਜਦ x,c ਹੈ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਸੌਖੇ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ “ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਵਰਗੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਦਲੀਲ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖੀ ਹੈ।) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ Russell ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਗਣਿਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ Russell ਦੁਆਰਾ Principia Mathematica ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਲੱਭੀ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ (ਜੋ ਵਿਅਰਥ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)। Russell ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਆਪਣਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ? ਪਹਿਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੂਹ ਕੇਵਲ ਉਹ ਸਮੂਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ, ਆਓ ਆਪਾਂ ਦੂਜੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝੀਏ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉਲਝਨ ਵਾਲਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। Russell ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਹੱਲ ਸਹੀ ਹੈ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

2.1.2.4 ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾ :

ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵੀ ਮੂਲ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਅਚਨਚੇਤੀ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਕੂਲ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਉਪਯੁਕਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ Morris L. Bigge (1971), ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਜਾਨ ਡੀਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1971 ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਜਾਨ ਡੀਵੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ ਹਨ।

ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਸ਼ਬਦ ‘ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਅਰਥ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ‘ਧਨਾਤਮਕ’ ਸ਼ਬਦ ‘ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ’ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਅਰਥਹੀਣ ਅਤੇ ਫਜੂਲ ਹੈ। ਨਿਖੇਧਵਾਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ’ਤੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ‘ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ’ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਨੋਤ ਦਾ ਨਿਗੁਣਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਅਟਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ‘ਧਨਾਤਮਕ’ ਪੱਖ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਧਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ।

Morris L. Bigge (1971) ‘ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ’ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

- ਅਚਨਚੇਤੀ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤਰਕਮਈ, ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਕਿਸੇ ਸੰਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।
- ਗਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਵੇਖੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ, ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕੇਵਲ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।
- ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ-ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ’ਤੇ ਕੋਈ ਛੱਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

2.1.2.4.1 ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ :

ਇਸ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ :

1. ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੁਭਾਅ : ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਲਈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਸਾਂਚਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਰਗ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੱਧਦਾ-ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਰਿਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਤੀਰਾ, ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਆਧਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੀਚਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਲੰਤ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ, ਵਤੀਰੇ ਜਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਅਣਉਪਯੁਕਤਤਾ, ਅਸੁਮੇਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਥਿਰਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ : ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. ਸੱਚ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ : ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਮੁਕਤ-ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਸਹਾਇਕ ਹਨ 'ਅੰਤ' ਨਹੀਂ; ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

4. ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਆਮ ਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਜਰਬੇਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਚਲੰਤ ਅਤੇ ਉਤਰਵਰਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਵੱਧਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ।

5. ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ : ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲਤਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕਣਗੇ।

6. ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ : ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਟੀਚਾ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੋਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ, ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਨ ਡੀਵੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿਚ Morris L. Bigge ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਖੋਜ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਅਚਨਚੇਤੀ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਤਜਰਬਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਛੱਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਜਰਬੇਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਪੜਾ 'ਚਿੰਤਨ' ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਵੇ।

2.1.3 ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology) :

ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਦਰਪਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਉਲਝਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਹੈ।

2.1.3.1 ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ :

ਮੁੱਲ ਵਿਗਿਆਨ (Axiology) ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ Axiology ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ- "Axios" ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਉਪਯੁਕਤ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ, ਅਤੇ "logy" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ Axiology ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਮੁੱਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਤਰਤੀਬਬੱਧ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਦੇਵਾਂਗੇ? ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਲ ਕੀ ਹਨ? ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ? ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਤਰਕ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੋਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਮੁੱਲਾਂ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆਉਣਗੇ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੋਣ, ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਧੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਧੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਕੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਦੇ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਹਾਰਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਉਦੇਸ਼, ਮੰਜ਼ਿਲ, ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ;

ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਆਰ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਨਿਆਂ, ਸੱਚ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਫ ਕੰਮ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥ, ਸ਼ੋਭਾ, ਉਚਾਈ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, “ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—(1) ਵਟਾਂਦਰਾ ਮੁੱਲ (Exchange Value) ਅਤੇ (2) ਉਪਯੋਗਤਾ ਮੁੱਲ (Utility Value)।” ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿੰਨੀ ਕੀਮਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਧਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਟਾਂਦਰਾ-ਮੁੱਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ, ਇੱਛਾ, ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਇਹ ਉਪਯੋਗੀ-ਮੁੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਇਕ ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਸ ਰੁਪਏ ਹੈ ਤਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਮੁੱਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਟਾਂਦਰਾ-ਕੀਮਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰ ਉਪਯੋਗਤਾ-ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਲ ਕੀ ਹੈ? ਮੁੱਲ ਉਹ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਿਉਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਉਣਾ ਕਿਉਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚਿਆਂ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਤੀਜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਉਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਫਿਰ ਪੁੱਛਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਟੀਚੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਕਹਿਣਗੇ “ਭੱਠ ਪਏ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ, ਮੈਂ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ”, ਦੂਜਾ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਸੱਚ ਸੱਚ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕੰਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉੱਤਮ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮੁੱਲ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਧਯ ਕੋਲ ਮੁੱਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ,

ਐਨਕ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਰਥ : ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੱਚਣਾ ਜਾਂ ਖੇਡਣਾ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਇਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਦੋਨੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮੁੱਲ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਪਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਮੁੱਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ” (J.S. Mill)। David Hume ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਵਿਕ ਅਰਥ : ਮਬੱਡ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੈਤਿਕ ਅਰਥ : ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਮਤੀ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ : ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਵਾਰਥ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ‘ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(1) ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ :

1. Allport ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਸਾਪੇਖਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੁਚੀ ਹੈ।”
2. R.K. Mukherjee ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਹਨ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲਣ, ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰੀਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਪਹਿਲ, ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।”
3. D.H. Parker ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸਲ ਮੁੱਲ ਹੈ, ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਰਫ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਸਤ।”

4. R.B. Perry ਅਨੁਸਾਰ : “ਕੋਈ ਵੀ ਉਦੇਸ਼, ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੁੱਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਿੱਥਦਾ ਹੈ।”
5. Clyde Kluckhohn ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਚੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
6. Edgar Brightman ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਢਲੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਛਿਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦਾ ਅਸਲ ਤਜਰਬਾ ਹੈ।”
7. John Dewey ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਇਨਾਮ, ਸਨਮਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਅੰਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ, ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।”
8. Dr. Prem Kirpal ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : (1) ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ - ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਮੁੱਲ, (2) ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ-ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ; (3) ਜੋ ਅਸੀਂ ਬੀਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ।” ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਮੁੱਲ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵੀ.....ਮੁੱਲ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਨਵਾਂਪਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।”
9. Henderson ਅਨੁਸਾਰ : “ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”
10. N.T. Ram ਅਨੁਸਾਰ : “ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਲਈ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।”
11. Kane ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਆਦਰਸ਼, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਮਿਆਰ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”
12. Cunningham ਅਨੁਸਾਰ : “ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਣ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”
13. J.S. Brubacher ਅਨੁਸਾਰ : “ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

(2) ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ।”

ਚਰਵਾਕਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮੁੱਲ ਹੈ।”

ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : “ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਮੁੱਲ ਹੈ।”

ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : “ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ।”

ਸਾਰਾਂਸ਼ : ਮੁੱਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਪਟੜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਜੋ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(3) ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਅਰਸਤੂ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ :

1. ਸੱਚ
2. ਸੁੰਦਰਤਾ
3. ਚੰਗਿਆਈ

ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕ ਸੱਤਯਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(4) ਪਾਰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਰਕਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।

1. ਜੈਵਿਕ ਮੁੱਲ
2. ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
3. ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
4. ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ
5. ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ
6. ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
7. ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ
8. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(5) Spranger ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Spranger ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ

1. ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੁੱਲ
2. ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
3. ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
4. ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ
5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ
6. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(6) V.K. Gokak ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Gokak ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ

1. ਸੱਚ
2. ਪਿਆਰ
3. ਸ਼ਾਂਤੀ
4. ਅਹਿੰਸਾ
5. ਚੰਗਾ ਆਚਰਣ

(7) Harry S. Broudy ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Harry S. Broudy ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Building a Philosophy of Education ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ

1. ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
2. ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ
3. ਮਨੋਰੰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ
4. ਸੰਘੀ ਮੁੱਲ
5. ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ
6. ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ
7. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ

(8) Berelson ਅਤੇ Salter ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Berelson ਅਤੇ Salter ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ 'ਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ :

1. ਦਿਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ : ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ - ਦਲੇਰੀ, ਪਿਆਰ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ

2. ਮਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ : ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ - ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਸਫਲਤਾ, ਨਿੱਜੀ ਸਫਲਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ।

(9) Thomas ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

Thomas ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਛੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ

1. ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ

2. ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ
 3. ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ
 4. ਸੱਤਾ ਮੁੱਲ
 5. ਪਦਾਰਥਕ ਮੁੱਲ
 6. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ
- (10) Weil ਅਤੇ Weid ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Weil ਅਤੇ Weid ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ :
- (i) ਜਨਤਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਘਟਨਾ, ਸੰਬੰਧ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਮਦਦ
 - (ii) ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਮੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਧਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਆਦਿ
 - (iii) ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਬੁਕਾਅ ਦੇ ਮੌਕੇ
- (11) Roheach ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Roheach ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ
- (i) ਸਹਾਇਕ ਮੁੱਲ
 - (ii) ਮਿਆਦੀ ਮੁੱਲ
- (12) Turner ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
- (i) ਸੂਖਮ
 - (ii) ਸਥੂਲ
- (13) Golightly ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Golightly ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਦੋ ਪੱਖੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ
- (i) ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਲ
 - (ii) ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ

ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਲ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਚੱਲਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ ਉਹ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹਨ।

(14) Walter G. Everett ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
Walter ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Moral Values' ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ :

1. ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ : ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਬਜ਼ਾਰ ਮੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਖ੍ਰੀਦੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਸਾਧਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਸਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਸਰੀਰਕ ਮੁੱਲ : ਇਹ ਸਿਹਤ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

3. **ਮਨੋਰੰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ :** ਜੋ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. **ਸੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ :** ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. **ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲ :** ਇਸ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਇੱਛਿਤ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਾਚਾਰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਆਂ, ਉਪਕਾਰ, ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
6. **ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ :** ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਹਨ।
7. **ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ :** ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਤਾਂਘ ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
8. **ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ :** ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੁੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

2.1.3.2 ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਦੂਮਈ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਂ-ਸੀਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਘਰ, ਸਾਥੀ, ਬਰਾਦਰੀ, ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਰਗੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ.ਐਸ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਕੁੱਝ ਤੱਥ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. **ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ :** “ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੰਭੀਰ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਸੂਝ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਈਏ।”

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ :** ਨੀਤੀ ਪਰਿਪੇਖ : ‘ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਸੰਕਟ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਆਮ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿਰਫ ਘਟੀਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਲਕਿ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

3. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ, 1986 : ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ :

(i) **ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ :** “ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਧ ਰਹੀ ਕਾਇਰਤਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤਾ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”

(ii) **ਸਥਾਈ ਮੁੱਲ :** “ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ, ਹਿੰਸਾ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਅਤੇ ਹੋਣੀਵਾਦ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।”

(iii) **ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮਗਰੀ :** “ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕੋਲ ਸਾਡੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚੇ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

4. **ਸੁਆਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ :** “ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਮਾਪੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹਦਾਇਤਾ ਦੇਣ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਤਾੜਨਾ ਲੈਣ।”

5. **ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ :** “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਦੈਵੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ.....ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਡੇ ਹੱਥ 'ਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵੇ।”

6. **ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਨੁਸਾਰ :** “ਸਿੱਖਿਆ ਹੱਥ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਜੋ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ।”

7. **ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ :** ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਫਾਇਦਾ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਹੈ।”

8. **ਅਰਬਿੰਦੋ ਅਨੁਸਾਰ :** “ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਵਿਚ, ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨੀਚਲੇ ਪੜਾ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮੁੱਲ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪੜਾ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

9. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ : “ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇਣਾ ਹੈ।”

ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ : ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਦਾ 15-30 ਮਿੰਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ (1) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (2) ਸ਼ਰਧਾ ਭਰੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ (3) ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਮੁੱਖੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਣ (4) ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ (5) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨਾ।

2. ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ਾ : ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਧਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸੱਚ (ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪਿਤਾ) ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਪੀਰੀਅਡ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ (ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ) ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੀ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜੂਨੀਅਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ (ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ (10ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ (12ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਤੱਕ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

3. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ : ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

4. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ : ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਤੇ ਨਕਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ : ਨੈਤਿਕਤਾ/ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕਾਬਲੇ : ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ

ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡੇਗੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7. ਸਕਿੱਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕ : ਸੰਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸਕਿੱਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

8. ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ : ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ।

9. ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ : ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

10. ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ : ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਯੂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ ਇਨਾਮ ਵੰਡੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

11. ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ : ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਈਸਾ, ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਲਾਰਡ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਟੈਗੋਰ, ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਆਦਿ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ।

12. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ : ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਜਿਵੇਂ ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦਿਵਸ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਸ, ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਗੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ।

13. ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ : ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਫਿਲਮਾਂ, ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ, ਅਖਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਦਭੂਤ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਟੀ ਵੀ ਸੀਰੀਅਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਫਿਲਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਖਾਵੇ।

14. ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਸਾਲੇ : ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਸਾਲੇ ਕੱਢਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਕੀਮਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਗੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸਾਲੇ ਸਲਾਨਾ ਜਾਂ ਛਿਮਾਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

15. ਮੁੱਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੁਰਸਕਾਰ : ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚਾਈ ਆਦਿ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪੁਰਸਕਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

16. ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ : ਨਿਪੁੰਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਧੀਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

(i) ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਟੋਰ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਟੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨਾ ਨਫਾ ਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਰਿਆਇਤੀ ਜਾਂ ਥੋਕ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਵੇਚੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਹਨਤੀ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦਾ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ।

(ii) ਸਹਿਕਾਰੀ ਕੰਟੀਨ : ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾ ਨਫਾ ਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਟੀਨ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣਗੇ।

(iii) ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਡਾਕ ਘਰ : ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਡਾਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

17. ਗਰਲ ਗਾਈਡਿੰਗ, ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਯੋਜਨਾ (ਐਨ ਐਸ ਐਸ) : ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਗੰਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਆਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਮੁੱਲ ਸਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।' ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਐਨ.ਸੀ.ਆਰ.ਟੀ. ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ "Documents on Social, Moral and Social Value in Education" ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ 84 ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ : ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਪਾਠਾਂਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ : ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਣ, ਭਾਸ਼ਣ

ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸਕਿੱਟ ਅਤੇ ਨਾਟਕ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ, ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਸਾਲੇ) ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। M.T. Ramji ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

2. ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ : ਅਧਿਆਪਨ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੱਖੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ, ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਜ਼ਰੀਆ : ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੁੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹੈ।

‘ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣਗੇ’ ਅਤੇ ‘ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਕੂਲ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣਗੇ’ ਕਹਾਵਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕੇ ਸਕੂਲ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਪੇ-ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਘ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2.1.4 ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics) :

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਦਰਪਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਬਹੁਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਹ ਦਰਜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਮਾਪਦੰਡ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਨਕਾਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ।

2.1.4.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction) :

ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਅਸਲ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਗੈਰ-ਅਸਲ ਕੀ ਹੈ? ਜਿਹੀ ਆਧਾਰਭੂਤ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਿਆ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਥਿਰ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ (substance) ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥ (matter) ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੈ।

ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਰੰਭ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ? ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਾਰੇ ਖਾਸ ਅਦਭੁੱਤਤਾ ਅਤੇ ਉਲਝਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਤਦ ਹੋਦ 'ਚ ਆਇਆ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸਲ 'ਚ ਅਦਭੁੱਤਤਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੋਚਣਾ, ਵਿਚਾਰਨਾ, ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2.1.4.2 ਅਰਥ :

ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਧੀਗਤ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਮੂਲ-ਤੱਤ ਅਜਿਹਾ ਮਾਲ (stuff) ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਦ ਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਿਓ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦਿਓ ਪਰ ਇਹ ਮੂਲ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਮੌਲਿਕ ਤੱਤ ਹੈ ਤਦ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਸੇ 'ਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ :

ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਭਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਜਾਂ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ (meta-physics) ਸ਼ਬਦ meta ਅਤੇ physics ਦੇ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ meta ਦਾ ਅਰਥ ਪਰੋ ਜਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ physics ਦਾ ਅਰਥ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੋ ਹੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ (ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ) ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੋ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਡੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪਕੜ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

2.1.4.3 ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ :

ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਪਹੇਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਹੱਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਹ ਚਲੰਤ ਮਸਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੋਂਦ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਲੰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਅਚਰਜ ਹੋਣ ਲਈ ਪਹੇਲੀਆਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਢੰਗ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸ ਲੱਭਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਦੇ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ “ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ” ਅਤੇ “ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ” ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਸਾਧਾਰਨ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ (meta generalis) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ (metaphysia specialis) ਨਾਲ ਸੁਮੇਲਤਾ ਹੈ।

(ੳ) ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ :

ਸੱਤਾ (being), ਗੈਰ-ਸੱਤਾ (non-being), ਮਾਨਵੀ-ਸੱਤਾ (human-being), ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਤੱਤ (essence) ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (Heidegger) ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜੋ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਆਧਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹੈਡੇਗਰ ਜਿਸ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਕੋਈ ਇਹ ਜਾਂ ਉਹ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ। ਅਰਸਤੂ (Aristotle), ਅਗਸਤਾਈਨ (Augustine) ਅਤੇ ਐਕੀਨਾ (Aquinas) ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੈਡੇਗਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਹੈਡੇਗਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੁਨਿਆਦੀ (primordial) ਆਧਾਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ

ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਕਰੋ ਕਿ ਹੈਡੇਗਰ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਡੇਸਕਾਰਟਸ (Descartes) ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ (ਆਧਾਰ) ਖੋਜਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣਾ ਪੋਸ਼ਣ ਕਿਥੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹਨ, ਨੂੰ ਹੈਡੇਗਰ 'ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ' ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧਾਰਭੂਤ ਸੱਤਾਵਾਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ :

ਹੈਡੇਗਰ ਨੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਕੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ Leibniz ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ: "ਇਥੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨ ਹੋਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਕਿਉਂ ਹੈ?" ਯਕੀਨਨ ਹੀ Leibniz ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਵਸਤੂ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿ Leibniz ਦੀ ਉਲਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਚੂਚੇ ਅਤੇ ਅੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਆਇਆ? Leibniz ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਲਝਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚੋਲੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਜਾਂ ਅਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸੋਚਣ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ; ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਖਲਾਅ; ਸੰਪੂਰਨ ਅਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਮਹੱਤਤਾ, ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ "(Encarta Dictionary, 2008)। ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜੋ Parmenides ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੇ ਸੱਤਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਨਾਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ 'ਤੇ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੱਤਾ, ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ 'ਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ 'ਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਦੁਆਰਾ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਤ੍ਰ (Satre) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲੀਪਣ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਪਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (1969:21)। ਸਾਤ੍ਰ ਖਾਲੀਪਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਣਹੋਂਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਣੂ ਕਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਉਪਰੰਤ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਣਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਇਆ, Big-Bang ਦੀ ਘਟਨਾ ਅਣਹੋਂਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਣਹੋਂਦ 'ਚੋਂ ਫਿਰ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਸਤੂਆਂ ਅਣਹੋਂਦ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸੇ 'ਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਅਣਹੋਂਦ 'ਚ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਸਮਾਨ ਬੁਨਿਆਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਟੁਟਤਾ ਜਿਹੇ ਵਾਕ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਜਲਈ ਚੁੰਬਕਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਖਾਸ ਕਰਕੇ David Bohm ਦੀ Hollow Movement Theory ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ

ਅਟੁਟਤਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ Heisenberg ਚਿੰਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਣੂਆਂ ਦਾ ਬਲ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ।

2.1.4.4 ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ :

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਸੰਭਾਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੱਤਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂਲ-ਤੱਤ (ਮਨੁੱਖ) ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਅਮੁੱਕ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇੰਨੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਮੁੱਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ Immanuel Kant ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਉਦੇਸ਼ 'ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ?' ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਉੱਤਰ ਖੋਜਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ; ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੈ: ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਜੀਵ-ਸੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਂਤ (Kant) ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋਂਦਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਹੋਂਦਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਰਟਿਨ ਹੈਡੇਗਰ (Martin Heidegger) ਅਤੇ ਜੀਨ ਪਾਲ ਸਾਤ੍ਰੇ (Jean Paul Satre) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈਡੇਗਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵੀ-ਸੱਤਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਬਗੈਰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ to be ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਖਾਲੀਪਣ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੈਡੇਗਰਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਤ੍ਰੇਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ 'ਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.1.4.5 ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਬੰਧ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਉਤਪਤੀ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਥਾਨਕ ਸੱਤਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ (ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ) ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ

ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਰਸਤੂ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ Descartes ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ Alfred North Whitehead ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦਲੀਲਮਈ, ਤਰਕਪੂਰਨ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਹਰ ਤੱਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਝ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ “ ਇਹ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੁਭਾਅ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ, ਅਰਥ, ਬਣਤਰ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ-ਵੰਡ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਵੇਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ, ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ, ਖਲਾਅ ਅਤੇ ਕਾਲ, ਕਾਰਨਤਾ, ਮੂਲ ਤੱਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾ, ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

(ੳ) ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਇਕ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸੌਖੇ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ r ਉਸ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ R) ਉਸ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਖੋਜ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਤਰਜੀਹੀ ਰੂਪ 'ਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ, ਵਸਤੂ/ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। Isness ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਭਾਵ to be beness ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ beness ਹੈ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ Isness ਅਤੇ Beness ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ, ਪਦਾਰਥਕ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ, ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਅਸਰੀਰਕ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ, ਤੱਬਪੂਰਨ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਮਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭੁਲੇਖਾ ਆਦਿ ਸਭ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਤਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੈ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।

(ਅ) ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ :

ਇਹ ਅਸਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਘੇਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਗੁਣ ਜਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਚਰਿਤਰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ, ਤਕਨੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਜੋ “ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਆਧਾਰਭੂਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ

ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਭੌਤਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਭੌਤਿਕ। ਅਸਲ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਭੌਤਿਕ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪਦਾਰਥਵਾਦ (ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ) ਅਸਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਅਸਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਾਸਤ ਜਾਂ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਪਰ੍ਹਾ-ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ।

2.1.5 ਸਾਰ (Conclusion)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਇਹ ਭੌਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2.1.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?
2. ਧਨਾਤਮਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਕੀ ਹੈ?
3. ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀ ਹੈ?
4. ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
6. ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸਤਾਰਪੂਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।

2.1.7 ਸੁਝਾਈਆ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books)

1.	Braubacher J.S.	:	Modern Philosophies of Education
2.	Kaul, G.N.	:	Values & Education in Independent India
3.	Sodhi T.S. & Aruna Suri	:	Philosophical & Sociological Foundation of Education
4.	Pandey, R.S.	:	An Introduction to Major Philosophies of Education
5.	Taneja, V.R.	:	Philosophical & Sociological Foundation of Education

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ

- 2.2.0 ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ
- 2.2.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 2.2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
 - 2.2.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ
 - 2.2.3.1 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ
 - 2.2.3.2 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
 - 2.2.3.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ
 - 2.2.4 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ
 - 2.2.4.1 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ
 - 2.2.4.2 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ
 - 2.2.4.3 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
 - 2.2.4.4 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ
 - 2.2.5 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ
 - 2.2.5.1 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
 - 2.2.5.2 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
 - 2.2.5.3 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ
 - 2.2.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
 - 2.2.7 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

2.2.1 ਉਦੇਸ਼ (Objectives) :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਉਹ:

- (i) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (ii) ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (iii) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹਰੇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

2.2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction) :

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਫਿਲੋਸ (PHILOS) ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ (SOPHIA) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫਿਲੋਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਿਆਰ' ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬੁੱਧੀ'। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਚਾਹ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇੰਨਾ ਇੱਛੁਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪੂਰਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਵੇ"।

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਸਦੀਵੀ ਸੱਚਾਈ ਕੀ ਹੈ?" ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਸੱਚਾਈ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੰਦਰਭ, ਚੰਗਿਆਈ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਐਡਮਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ "ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਹੈ।"

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ 'ਕੀ', 'ਕਿਉਂ' ਅਤੇ 'ਕਿਵੇਂ' ਨਾਲ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ (ੳ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ (ੲ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

2.2.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Idealism)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

2.2.3.1 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਡੱਛਣ (Main Features of Idealism)

(ਕ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ "ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ" ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ - ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਮੁੱਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਤੱਤ ਮਨ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਮਨ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ।" ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਆਤਮਾ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ (ਆਤਮਾ) ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕਵਾਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ, ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੈ।

(ਗ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਏਹੀ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਚੰਗਿਆਈ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰਚਾਰੀਆ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਂਟ (Kant) ਅਤੇ ਸ਼ੌਪਨਹਰ (Schopenhauer) ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

(ਘ) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

2.2.3.2 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Idealism and Education)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ, ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Idealism and Aims of Education):

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:

(i) ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ (Exaltation of Human Personality):

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਹੈ।” ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਆਤਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ

ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਐਡਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।” ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ii) ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸਿੱਖਿਆ (Universal Education): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਝ ਕੁ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।

(iii) ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Creative Powers): ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਬੂ ਪਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਪ੍ਰੋ: ਰੋਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ, ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।

(iv) ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Acquisition and Enrichment of Cultural Environment) : ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੋਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਕੇਵਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ “ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ।” ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(v) ਠੀਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Moral Sense): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਛਾਣਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੰਨਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਕੇ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸਦੀਵੀ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇ, ਮਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕੇ।” ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਹਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਟੀਚਾ ਇਸ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

(vi) ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Self Realization): ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Idealism and Curriculum): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਲੱਟਨ ਬਰੋਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ - ਨੈਤਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਤਿੰਨਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ - ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਕਲਾ (Fine Arts) ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Idealism and Methods of Teaching): ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਪਰਪੱਕ ਦਿਮਾਗ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅਪਰਪੱਕ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ - ਪੈਸਟਾਲੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰੋਇਬਲ। ਪੈਸਟਾਲੋਜ਼ੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਖਾਲੀ ਬਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗਿਣਤੀ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਨ ਤੇ ਉਲਟਣ-ਪੁਲਟਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ। ਸਪਸ਼ੱਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ।

ਫਰੋਇਬਲ ਨੇ ‘ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ’ ਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਕੂਲ ਇਕ ਬਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਉਸ ਕੋਲ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੌਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ

ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਰੋਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸੋਹਣੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।” ਫਰੋਇਬਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਖੇਡ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਆਤਮ-ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

(ੳ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ (ਅ) ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ (ੲ) ਲੈਕਚਰ ਕਰਨਾ (ਸ) ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਤੇ (ਹ) ਨਕਲ ਕਰਨਾ (Imitation)। ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਤੱਥ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਨਕਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਕਲਾਤਮਿਕ, ਸੰਗੀਤਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਖਣ, ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ, ਪਰੰਤੂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ ‘ਨਕਲ’ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

4. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Idealism and Discipline) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮੁਕਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਥੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਕਦਮ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਆਤਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਉੱਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਇਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ।

5. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Idealism and Teacher) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਮਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਭਗਤੀ, ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੋਹ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅਰਥਿੱਏ ਨੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

“ਸੱਚੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉੱਪਰ ਥੋਪਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੈਣ ਜਾਣਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਫਰੋਇਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹ ਮਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਰਮ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ-ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ।

2.2.3.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of Idealism)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਇਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ:

- (1) **ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education)** : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਹੈ।
- (2) **ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ (Curriculum)** : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਪਦਾਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਸੋਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
- (3) **ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Teaching)**: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਰਿਆ-ਰਹਿਤ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
- (4) **ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੇਦ ਠਾਠ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ (Excessive Importance of Teacher)**: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਭੇਦ ਠਾਠ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (5) **ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਠਾ ਦੇਣਾ (Neglect of Physical Life)** : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
- (6) **ਕੜਾ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Strict Discipline)**: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਕੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2.2.4 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Naturalism)

ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵੀ ਮਰ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਵਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਰਕ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਵੁੱਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।” ਥਾਮਸ ਅਤੇ ਲੈਂਗ (Thomas and Lang) ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਜਾਇਸ (Joyce)” ਨੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਪਰ ਸੱਚੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲੱਛਣ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।”

2.2.4.1 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ (Types of Naturalism)

(ਕ) ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Physical Naturalism) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਮਲ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੈ।

(ਖ) ਮਸ਼ੀਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Mechanical Naturalism): ਇਹ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਯੰਤਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

(ਗ) ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Biological Naturalism): ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੀਵੇਂ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੂਜੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਛਤ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮਲ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

2.2.4.2 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ (Main Characteristics of Naturalism)

1. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੋ।

3. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ।
4. ਇੰਦਰੀਆਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ।
5. ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ।
6. ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
7. ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ।
8. ਸੱਚਾਈ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।
10. ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਵਰਗ, ਨਰਕ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਇਹ ਸਭ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।
11. ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਹਨ।
12. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰਮ ਲੋੜ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ।
13. ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼।
14. ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ।
15. ਬੱਚੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਵੇਗ-ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ।
16. ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋੜਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ।
17. ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਠਾਮਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ।

2.2.4.3 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Naturalism and Education):

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਮੁੜੋ। ਰੂਸੋ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੋਮੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਕਲੀ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦੇਣ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ:

(ੳ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Naturalism and Aims of Education):

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ (self-realisation) ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ' ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਭਾਲ (Self-Expression and Self-Preservation) ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਪੈਂਸਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਮੈਕਡੂਗਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪੈਂਸਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਖੁਸ਼ੀ' ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਛਤ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸੋਧਣਾ (Sublimation) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਡਾਰਵਿਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਡੈਮਾਰਕ ਡਾਰਵਿਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾ (Bernard Shah) ਵੀ ਇਕ ਜੀਵ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਿਰਨਾਜ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੋ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਰ ਟੀ.ਪੀ.ਨੰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ "ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਨੀ ਕੁ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਉਹ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

(1) ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (Self-Expression) : ਜਦੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ" ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ "ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ" ਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵੇ, ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਵੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਵੇ।

(2) ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਅਤੇ ਸੋਧ (Redirection and Sublimation of Instincts) : ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕੰਮ ਵੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਅਤੇ ਸੋਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(3) ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ (Struggle for Existence): ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ (Survival) ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(4) ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ (Education According to Nature): ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(5) ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ (Perfect Development of Individuality): ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। “ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਸਮਾਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੁਸ਼, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਸੰਤੁਲਿਤ, ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਬਾਲਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

(ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Naturalism and Curriculum) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਇਕ ਨਿਯਮਿਤ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਹਰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਅਧਿਐਨ, ਖੇਤੀ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਕਲਾ, ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਖੇਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਅੰਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਇਮੀਲ (Emile) ਲਈ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ‘ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਾਠ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਕੋਈ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

(ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Naturalism and Methods of Teaching):

1. ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Learning by Doing) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਲੈਕਚਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਤਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਾਠ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਓ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਉ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਵੋ ਜਦੋਂ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਥਾਂ ਹਿਊਰਿਸਟਿਕ (Heuristic) ਵਿਧੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਮੈਟਰੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਖੇਡ ਵਿਧੀ (Play-way Method) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਡ-ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਡ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਵੇਖਣ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ (Observation and Experimentation): ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਮਾਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾਲਟਨ ਪਲਾਨ ਜਿਹੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੇਖਣ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

4. ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਠਿੱਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ (Self-Government and Self-Efforts): ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ, ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ (Co-education) ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਠੀਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।

(ੳ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Naturalism and Discipline) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੈਂਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਪੈਂਸਰ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਦੋਵੇਂ

ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਗਲਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਠੀਕ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਣਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਕਲੀਫ ਨੂੰ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਨਸਾਫ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨੀਲ ਦੇ ਸਮਰਹਿਲ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Naturalism and Teacher): ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ 'ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ' ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਦੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਟੇਜ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਤੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਹਾਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਕੀਮ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਗੈਰ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ।

2.2.4.4 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of Naturalism)

ਹਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਾਟਾਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨੀ :** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਂਝੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
2. **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ :** ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. **ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ :** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬੇਧਿਆਨੀ :** ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।
5. **ਅਸਲ ਅਨੁਭਵ :** ਸਦਾ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਸਲ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼** : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ।
7. **ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨ** : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।
8. **ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ** : ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਕੁਚਿਤ ਤੇ ਇਕ ਤਰਫਾ ਹੈ।
9. **ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ** : ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
10. **ਬਹੁਤ ਚੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ** : ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2.2.5 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ (Pragmatism)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੋਗਮਾ (Pragma) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੰਮ ਜਾਂ ਵਸਤੂ, ਅਰਥਾਤ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਰਜ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ' ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਤੀਜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋ ਕੁਝ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸੱਚ ਹੈ।' ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਮਰੀਕੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਾਹਨ ਡਿਊਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੀਮਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਅਜੇ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਹਥਿਆਰ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਸੱਚੀ ਹੋਵੇ। ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

2.2.5.1 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Pragmatism):

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. **ਕੋਈ ਸਦੀਕੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਠ (No Ultimate Values):** ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਚਾਈਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਸਦੀਵੀ ਸੱਚਾਈ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

2. **ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ (Emphasis on Experimentation) :** ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਕਥਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲੀ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ ਤਾਂ ਕਥਨ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ-ਮੰਜੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਟੈਸਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹੀ ਚੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਹਨ ਡਿਊਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮੈਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਲਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।" ਮਿਸਟਰ ਪੀਅਰਸ ਇਸਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਤਮਕ ਆਦਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. ਅਮਲੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Belief in Practical Philosophy): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਮਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬਣਨ ਲਈ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ “ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (Human Development and Environment): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢਾਲਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਲੋਕਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Faith in Democracy): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਲੋਕਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਲੋਕਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ (Revolt against Traditionalism): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਮਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਵੇ। ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ।

2.2.5.2 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Pragmatism and Education):

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ‘ਸਫ਼ਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਦਾਂ’ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Pragmatism and Aims of Education):

1. ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ (Creation of New Values): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਰੋਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਵੇ।”

2. ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ (Activity and Experience): ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਭੌਤਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ (Personal and Social Adjustment): ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਹੈ।

4. ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ (Reconstruction of Experience): ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ, ਢਾਲਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਮਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਮਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ (All-round Development): ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Pragmatism and Curriculum)

1. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Activity Curriculum): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ, ਅੰਕ-ਗਣਿਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਅਧਿਐਨ, ਡਰਾਈਂਗ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਸਰੀਰਕ-ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਹਾਈਜੀਨ (hygiene) ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Integration) : ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਪਯੋਗੀ ਪੱਖ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਲਾ ਜਿਹੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਬ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Pragmatism and Methods of Teaching):

1. ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Education through Learning by Doing): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਪੁਰਾਤਨ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ (Provision of Real Life Situations): ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸੋਚ ਨਾਲੋਂ ਕਾਰਜ ਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method): ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਮਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ‘‘ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਹ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’’ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮਲੀ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਹੁਨਰ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੱਚਾ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚਾ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Pragmatism and Discipline): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਚੰਗੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਪਸੀ ਸਨਮਾਨ, ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਹੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਆਤਮ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ’ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੁਆਰਾ ਥੋਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ‘ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ’ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਪਸੀ ਸਨਮਾਨ, ਹਮਦਰਦੀ, ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਰ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Pragmatism and Teacher): ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.2.5.3 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of Pragmatism):

ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ: ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਹੈ।

2. ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੋਰ : ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੰਝ ਸੋਚਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਵਸਤੂ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

3. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ : ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਚੋਰ ਦੌਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਦਾਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ : ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ : ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਘਾਟਾਂ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਰਣ, ਵਧੇਰੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.2.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
2. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ? ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ?
4. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹੋ? ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਇਸਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
5. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਹਨ?

6. (ਕ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
 (ਖ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
 (ਗ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ?

2.2.7 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Books)

1.	ਬਰੂਬੈਕਰ	:	ਮਾਡਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
2.	ਡਿਊਈ	:	ਮਾਈ ਪੇਡਾਗੋਜ਼ਿਕ ਕਰੀਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਟੂਡੇ।
3.	ਡੋਮਾਸ, ਡੀ.ਆਰ.	:	ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ
4.	ਡਾਟਨ	:	ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
5.	ਕੈਡਲ	:	ਕੈਫਲਿਕਟਿੰਗ ਥਿਊਰੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
6.	ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ.	:	ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ
7.	ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. ਅਤੇ
ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ	:	ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ

ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ

2.3.0 ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

2.3.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

2.3.2 ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ

2.3.2.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

2.3.2.2 ਰੂਸੋ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

2.3.2.3 ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

2.3.2.4 ਰੂਸੋ ਦਾ ਖਾਸ ਯੋਗਦਾਨ

2.3.3 ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ

2.3.3.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

2.3.3.2 ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਦਰਸ਼ਨ

2.3.3.3 ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ

2.3.3.4 ਸਾਰ

2.3.4 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.3.5 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.3.1 ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ :

- (i) ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (ii) ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (iii) ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

2.3.2 ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਖੋਜਦਾਨ

(Contribution of Rousseau to the Theory and Practice of Education)

2.3.2.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਜੀਨ ਜੈਕਿਉਸ ਰੂਸੋ (**Jean Jacques Rousseau**) ਦਾ ਜਨਮ 1712 ਈ. ਵਿਚ ਜਨੇਵਾ (**Geneva**) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਘੜੀਸਾਜ਼ ਸਨ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ 1735 ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਇਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐਮ.ਡੀ. ਮਾਲਬੀ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਰੂਸੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਐਸੋ-ਅਰਾਮ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਵਚ ਜਾਗ੍ਰੂਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਦਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਨੇਵਾ ਵਿਚ ਰੂਸੋ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਰਲ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੀ। ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਆਪਕ, ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਪਕ, ਕੰਪੋਜ਼ਰ, ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਦਿ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ 38 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਬਣੇ। ਰੂਸੋ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ:

1. Emile or Education
2. The Progress of Art and Science
3. Social Contract
4. The origin of the Inequality Among Men

ਸੰਨ 1778 ਵਿਚ ਰੂਸੋ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਰੂਸੋ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੋ ਦਾ ਚਿੰਤਾਸ਼ੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Philosophy of Rousseau-Naturalism)

ਰੂਸੋ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਿਆਈ ਜਨਮ ਜਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁਰਾਈਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

2.3.2.2 ਰੂਸੋ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Rousseau's Concept of Nature)

ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਾਵ ਸਨ, ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

1. **ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇਵਾਂ (Isolation from the Society)**

ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੁਚੀਆਂ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਨਾ ਪੈਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'

2. **ਕੁਦਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ (Contact with Natural Phenomena)**

ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਤਾਲਮੇਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ।

3. **ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ (Instinctive make up)**

ਰੂਸੋ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਸੋ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਮਾਇਲ (Emile) ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਅਭਿਆਸ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਸਾਹਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ: 1. ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ (Nature), 2. ਮਨੁੱਖ (Men), 3. ਵਸਤਾਂ (Things)। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਵਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2.3.2.3 ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (Educational Philosophy of Rousseau)

ਰੂਸੋ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੇ ਹੈਲੋਇਜ਼ (Navelley Hellies) ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਭਾਵ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਮਾਇਲ (Emile) ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਹੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਪੂਰਨੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(A) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education)

ਰੂਸੋ ਨੇ ਇਮਾਇਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ : ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਜਾਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪੜਾਅ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਲੀਕੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
2. ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੂਸੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. 12 ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ।
4. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ 15 ਤੋਂ 20 ਸਾਲ ਤਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਰੂਸੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਲਏ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।' ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਸੰਭਾਲ, ਸਿਲਾਈ ਕਢਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ, ਬੱਚਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ, ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ।

(B) ਰੂਸੋ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Rousseau's Methodology of Teaching)

ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਸੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਸਤਾਂ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਸੋ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਰੂਸੋ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਟੀਚਰ ਨਾਲੋਂ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਨ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਗ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ, ਮਾਨਸਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(C) ਰੂਸੋ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Rousseau's Theory of Negative Education)

ਰੂਸੋ ਨੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੁਰਾਈਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਕੰਮਾਪਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।'

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਸਮਾਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਹੀਂ (No time saving)

ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਾ ਬਚਾਉ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਜਾਣ ਦਿਓ।' ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਦੌੜਨ, ਉਛਲਣ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ।

2. ਕਿਤਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ (No book learning)

ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਰਾਪ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਖਿਕ ਪਾਠ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦਿਓ।

3. ਆਦਤ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ (No habit formation)

ਰੂਸੋ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹ ਆਦਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਤ ਨਾ ਬਣਾਏ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

4. ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ (No direct moral education)

ਰੂਸੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

5. **ਰਸਮੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ (No formal discipline)**

ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।

2.3.2.4 ਰੂਸੋ ਦਾ ਖਾਸ ਯੋਗਦਾਨ (Rousseau's Special Contribution)

ਰੂਸੋ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਣ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਦਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. **ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ (Recognition of the Child)**

ਰੂਸੋ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਠਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2. **ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (New Methods of Teaching)**

ਰੂਸੋ ਨੇ 'ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਿਉ।'

3. **ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ (Direct Experience)**

ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਜਲਦੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।'

4. **ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Free and Positive Discipline)**

ਰੂਸੋ ਨੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਿੱਟੇ ਭੁਗਤਣ ਦਿਓ।' ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਹੁਰੀਆਂ ਦਬ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ (Emphasis on Sociology)**

ਰੂਸੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏ। ਉਸਨੇ ਹਮਦਰਦੀ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਰਬ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਵਨੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

2.3.3 ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਖੋਜਦਾਨ

(Contribution of Rabindernath Tagore to Educational Theory and Practice)

2.3.3.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਚਿੰਤਕ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੀਤਾਂਜਲੀ' ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1912 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਤੜਪ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1910 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ' ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1918 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਦੱਸੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਜਨਮ 6 ਮਈ, 1861 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਦਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜੀ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੰਗਾਲ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਜੈਵੀਅਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਲਾਇਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ 1880 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਪਰਤ ਆਏ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਸੰਨ 1913 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਆਨਰੇਰੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1915 ਵਿੱਚ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ 1919 ਵਿੱਚ ਜਲ੍ਹਿਆ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਟੈਗੋਰ ਨੇ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। 7 ਅਗਸਤ, 1941 ਨੂੰ ਗੁਰਦੇਵ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ:

1. ਸੰਧਿਆਂ ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਗੀਤ
2. ਕਲਪਨਾ ਸਿੰਧੂ ਔਡ ਦੀ ਰੈਕ
3. ਗੀਤਾਂਜਲੀ
4. ਲਿਪੀਕਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤਧਾਰਾ

2.3.3.2 ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਦਰਸ਼ਨ (Tagore's General Philosophy)

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨਤਾ (Fulness) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਨਤਾ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਬੰਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦੀਵੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੂਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਟੈਗੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ (Ultimate Truth) ਲਈ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਆਉ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਲੱਭੀਏ, ਆਓ ਅਸੀਂ ਉਸ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਦੇ ਲਈ ਜੀਵੀਏ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਗ੍ਰਿਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਮਾਨਵਤਾ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਮਾਨਵਤਾ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ।” ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਸੀ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਅਮਰ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ।

2.3.3.3 ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (Tagore's Educational Philosophy)

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- “ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।” ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ, ਠੀਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣਾ, ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ, ਠੀਕ ਦਲੀਲ ਦੇਣਾ, ਤਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਘੱਟ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ, ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਕਾਲ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਚਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”

ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ‘ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ’ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਤ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ।

(A) ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ

(Main Principles of Tagore's Educational Philosophy)

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

(i) ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom)

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਕੁਝ ਲੱਦਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਪਲਬੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ।”

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੱਕੜੇ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਹੁੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਜਦ ਤੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪ ਨਾ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਦੀਪਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਤਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਲਾ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਬਲਦਾ ਨਾ ਰੱਖੇ।”

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਵਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਵੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੇ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਜਾਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਬਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਮੂਲ ਥਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪੇ ਹੀ ਉਤੇਜਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।” ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਬੋਝ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਹੈ।

(ii) ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ (Creative Self-expression)

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਟੈਗੋਰ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਣ ਮਿਚਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਲਾਵਾਂ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਨਾਚ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਹੱਥ ਕਾਰਜ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਸਾਡੀ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਨ।”

(iii) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਟੈਗੋਰ (Tagore as Idealist and Humanist)

ਟੈਗੋਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਲਈ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ

ਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਲੋਚਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਵੈ-ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਟੈਗੋਰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ (spiritualist) ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਮਾਨਵਤਾ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਮਾਨਵਤਾ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ।” ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ ਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਵਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਵਰਗਾਂ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤਾਉਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਆਦਿ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਨੇਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਸੀਨਾ ਚੁਆ ਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਵੋ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦੇਵੋ।

ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੁਮੇਲ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(iv) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ

(Active Communication with Nature and Man and Naturalism)

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਸਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ

ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਲ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣਛੁਹਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਭਾਵ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਟੈਗੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ।

(v) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ (Internationalism)

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੱਚਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵਬੰਧ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੇਦ ਭਾਵ ਝੂਠੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਆਪਣੇ ਤਾਰੰਤਿਕ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮਾਨਵ ਹਤੈਸ਼ੀਵਾਦ (Cosmopolitanism) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਸਕੂਲ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ "ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ।" ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਤੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਲਾਏ। ਟੈਗੋਰ ਪਹਿਲਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਹ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ (Tagore's Shantiniketan)

ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਮੇਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ

ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 100 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1901 ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਬਣਾਇਆ। 1921 ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਟਹਿਕਦੇ ਫੁੱਲਾਂ, ਗਾਉਂਦੇ ਪੰਛੀਆਂ, ਫੁੱਲਵਾੜੀਆਂ, ਸੁਗੰਧੀਆਂ, ਰੰਗਾਂ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਸੰਘਣੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧੇ ਬੱਚੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਜਮਾਤਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਬੱਝਵੀਂ ਸਮਾਂ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਉਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(B) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education)

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ:

(i) ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ (Moral and Spiritual Aims)

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮਾੜੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਲਾਈ, ਆਤਮ-ਸੰਕਲਪ, ਸ਼ਕਤੀ, ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਕਾਸ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇ।

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਅਸਲੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਹਰੀ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੱਟ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣਾ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਤਾਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।” ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਸਾਦਗੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ii) ਬੌਧਿਕ ਉਦੇਸ਼ (Intellectual Aims)

ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੀ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਭੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਨ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਦਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਵੱਈਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

(iii) ਸਰੀਰਕ ਉਦੇਸ਼ (Physical Aims)

ਟੈਗੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ ਕਿ ਨਰੋਏ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਰੋਆ ਮਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਡਣ ਫਿਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕੇ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਪੌਦੇ ਵਧਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਵਧਣ ਫੁਲਣਗੇ।

(C) ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum)

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ “ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਵਾਰਥੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਵਾਰਥੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ, ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਨ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।” ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਇੰਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਾਠ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਡਾਂ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਨ।” ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਗੌਰਵਮਈ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਲਈ ਆਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ। ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਨਾਟਕਲਾ, ਹਸਤਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਆਪੇ ਹੀ ਉਤੇਜਨਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਦਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਵੱਈਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

(D) ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Methods of Teaching)

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਨਿਰਜੀਵ, ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਕਿਤਾਬੀ, ਜੰਤਰਿਕ ਰੂੜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਜੀਵ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲੈਬਰਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ‘‘ਚਲਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ’’ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(E) ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ (Shantiniketan and Vishwa Bharti)

(1) ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (Atmosphere in Shantiniketan)

ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਜੋ ਕਿ 1921 ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣਿਆ, ਸੁਭਾਵਕਤਾ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਹਿੰਦੇ ਉਹ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੱਠੇ ਖਾਂਦੇ, ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਦਿਨ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਤਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਗਿਆਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੇ।

(2) ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ (Organisation of Vishwa Bharti)

ਸੰਨ 1921 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1951 ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅੱਜਕੱਲ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੰਜੀਵ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ‘ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਏਕਤਾ’ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੈ 'ਪਥ-ਭਵਨ' ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ 6 ਤੋਂ 16 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਖੁੱਲ੍ਹ, ਸਵੈ-ਕਿਰਿਆ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡਾਂ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਉੱਤੇ ਠੋਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ, ਨਾਟਕ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਖੇਤੀ, ਬਾਗਵਾਨੀ, ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਕ ਅਧਿਐਨ, ਮੌਲਿਕ ਕੰਮ, ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ, ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਡਾਕਘਰ, ਹਸਪਤਾਲ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ, ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੀਨ-ਭਵਨ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਤਿੱਬਤੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ। ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਦੇ ਸਕੂਲ 'ਕਲਾ ਭਵਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਚ ਆਦਿ ਦਾ ਸਕੂਲ 'ਸੰਗੀਤ ਭਵਨ' ਵੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਭਵਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਰਬਿੰਦਰ ਭਵਨ' ਗੁਰਦੇਵ ਟੈਗੋਰ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਵਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਇਸਲਾਮ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਭਾਗ' ਵੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 'ਦਿਹਾਤੀ ਵਿਕਾਸ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਹੈ।' ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦਿਹਾਤੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਹਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਹਤੈਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਹੇ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਵੋ ਕਿ ਉਹ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਸੀਸ ਉੱਚਾ ਰਹੇ, ਜਿਥੇ ਗਿਆਨ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀ ਨੇ ਛੋਟੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਹੋਵੇ।

(3) ਸ਼ਾਂਤੀ ਠਿਕੇਤਨ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ

(Life in Vishwa Bharti University at Shantiniketan Ashram)

ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੱਚੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 7 ਵਜੇ ਤੋਂ 1.30 ਵਜੇ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਿਫਟ 2.30 ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ 9.30 ਵਜੇ ਸੌਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਆਪ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਆਪ ਧੋਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਰੇ

ਦੀ ਸਫਾਈ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੇਖਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ।

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਦਿਹਾਤੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਸਮਝ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਰ ਸਕੇ। ਪੇਂਡੂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ, ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਣ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾਈ, ਆਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵਿਲੀਅਮ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ (William Kilpetric) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।” ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਣ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, “ਟੈਗੋਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.3.3.4 ਸਾਰ (Summary)

(ੳ) ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਟੈਗੋਰ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ, ਸਾਹਿਤ, ਡਰਾਮਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ।

(ਅ) ਜੀਵਨੀ

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਜਨਮ 6 ਮਈ, 1861 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਗੀਤਾਂਜਲੀ’ ਲਈ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ।

(ੲ) ਸਾਧਾਰਨ ਦਰਸ਼ਨ

ਟੈਗੋਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ।

(ਸ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ: (1) ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (2) ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (3) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ (4) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (5) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ।

(ਰ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ :

1. ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ
2. ਬੌਧਿਕ
3. ਸਰੀਰਕ

(ਕ) ਉਸ ਨੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਸੁੰਦਰਤਾਮਈ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਦਸਤੀ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

(ਖ) ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ, ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।

(ਗ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਨਿਕੇਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਰਤੀ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ ਜੋ ਆਸ਼ਰਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਚੀਨ ਭਵਨ, ਕਲਾ ਭਵਨ, ਸੰਗੀਤ ਭਵਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਭਵਨ ਅਤੇ ਰਾਬਿੰਦਰ ਭਵਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਹੈ ਪੱਥ ਭਵਨ। ਰਾਬਿੰਦਰ ਭਵਨ, ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

2.3.4 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਰੂਸੋ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਕੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ?
2. ਰੂਸੋ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ?
3. ਰੂਸੋ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰੋ।
4. ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰੋ।
5. ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. “ਟੈਗੋਰ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।” ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
7. ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹਨ?
8. ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
9. ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
10. ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਖਾਸ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀ ਹੈ?
11. ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
12. ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ? ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।

2.3.5 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. Boyd, W. : History of Western Education
2. Ross, James : Groundwork of Education Society
3. Chaube, S.P. : Educational Philosophy
4. Safaya R.N. & Shaida, B.D. : Principal and Techniques of Education
5. Thompson : Principles of Modern Education
6. ਐਮ.ਆਰ. ਕਾਂਸਲ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
7. ਜੇ.ਐਸ. ਵਾਲੀਆ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ
8. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
9. Hamayun Kabir : Education and Modern India.
10. Mani, R.S. : Educational Ideas of Gandhi and Tagore
11. Chaube, S.P. : Great Educators of India
12. Mukerjeet, H.P. : A Study of Educational Thought and Experiments of Rabinderanath Tagore
13. Saiyidan, K.G. : Humanist Tradition in India Educational Thought.
14. Sahitya Academy : A History of Bengali Literature.
15. Dr. G.N. Kaul : Experiments in Secondary Education
16. ਕਾਂਸਲ ਐਮ.ਆਰ. : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
17. ਜੇ.ਐਸ. ਵਾਲੀਆ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ
18. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
19. ਟੀ.ਐਸ.ਸੋਢੀ : ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ
20. ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ

ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਤਰਜੀਹ ਅਤੇ ਪਤਨ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

2.4.1 ਉਦੇਸ਼

2.4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

2.4.3 ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.4.3.1 ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.4.3.2 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.4.3.3 ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.4.3.4 ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.4.3.5 ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ

2.4.4 ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ

2.4.5 ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਤਨ

2.4.6 ਸਾਰ

2.4.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.4.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

2.4.1 ਉਦੇਸ਼ (Objectives) :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

2.4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction) :

ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਸੱਭਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਰਵੱਈਆ ਹੈ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਣ।

2.4.3 ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification of Values)

2.4.3.1 ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਚਾਰ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ, ਅਰਥ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੈਸਾ, ਕਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ ਮੁਕਤੀ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ।

2.4.3.2 ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

1. ਪਾਰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਮੁੱਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ।

2. ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਦੋਗਾਈ, ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਸੱਚਾਈ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਅਥਵਾ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਤਿਆਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਐਲਾਨਿਆ ਹੈ।

3. ਸਪਰੇਜ਼ਰ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਸੁੰਦਰਾਤਮਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੁੱਲ।

4. ਬਰਾਉਂਡੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਮੁੱਲ, ਸੰਯੋਗੀ ਮੁੱਲ, ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ।

2.4.3.3 ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ :

1. **ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਮੁੱਲ :** ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। H. Parkar ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਮੁੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ, ਮਨ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. **ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਮੁੱਲ :** ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਸਤੂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ

ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਗਰੀ, ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਪੱਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਝੁਕਾਅ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ।

2.4.3.4 ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ :

Brubacher ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Modern Philosophies of Education' ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ :

1. ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਲ
2. ਸੂਝਵਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਮੁੱਲ।

1. ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਲ : ਇਹ ਉਹ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ : ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁੱਲ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਤਮ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਸੂਝਵਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਮੁੱਲ : ਇਹ ਮੁੱਲ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਆਮ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਅੱਗੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

1. ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ : ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਧਨ ਰੂਪੀ ਮੁੱਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੇ ਇਕ ਲੜਕਾ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ : ਜੇ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਪੋਸਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰਤਾ ਤੋਂ ਸਾਪੇਖਕ ਹਨ।

2.4.3.5 ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ :

ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ। ਅਭਿਮਾਨੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਸਵਾਰਥੀਪੁਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਮੁੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੈ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰਲੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ :

1. **ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ :** ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮੁੱਲ ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਇਹ ਵਧੀਆ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰਕ ਅਹੰ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਘ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਮੁੱਲ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹੰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜਿਹੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਉੱਚ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

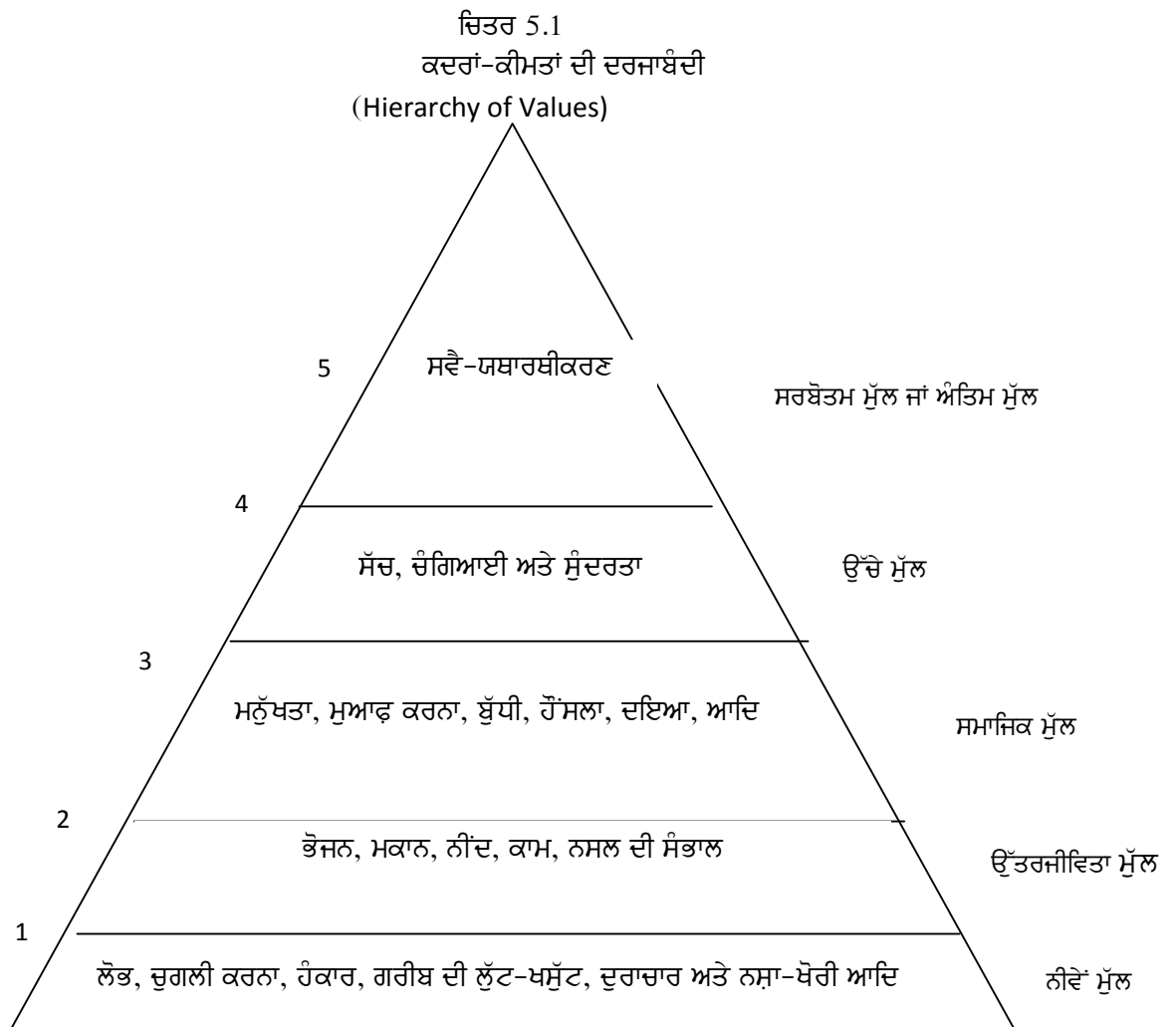
2. **ਸਥਿਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ :** ਅਲਪਕਾਲੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਥਿਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮੁੱਲ ਤਤਕਾਲੀ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੁੱਖ ਸਾਪੇਖਕ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੁੱਖ ਅਸਥਿਰ, ਸੰਘ ਦਾ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਹਨ। ਸੰਘ ਦੇ ਸੁੱਖ, ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਹਨ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

3. **ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ :** ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਮੁੱਲ ਗੈਰ-ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ (ਸਾਧਨ ਮੁੱਲ) - ਆਰਥਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ-ਦੂਜੀਆਂ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਧਰਮ ਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁੱਲ ਸਵੈ, ਸੁਮੇਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਵੈ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਬਾਹਰੀ ਮੁੱਲ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਖਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁੱਲ ਹੋਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਹੋਣਗੇ।

ਉੱਪਰਲੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਸੰਘ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਜਿਹੇ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਗਿਆਨ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਚੰਗਿਆਈ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਚ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਚਰਿੱਤਰ, ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਮਤ ਵਿਚਕਾਰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ, ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਾ ਹੈ।

2.4.4 ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ (Hierarchy of Values) : ਅਸਲ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਠ ਜਾਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਕਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੀਮਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਮਨ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 5.1 ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. **ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ :** ਉਹ ਮੁੱਲ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਪਸੂ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲਸਾ, ਲੋਭ, ਪਿਆਰ, ਮਾਣ, ਗੁੱਸਾ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨਾ, ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੂਟ, ਵਿਭਚਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਉੱਤਰਜੀਵਿਤਾ ਮੁੱਲ :** ਕਿੱਤਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ, ਮਕਾਨ, ਕਾਮ ਆਦਿ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. **ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ :** ਇਹ ਉੱਤਰਜੀਵਿਤਾ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਉੱਚੇ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਮੁਆਫੀ ਦੇਣਾ, ਬੁੱਧੀ, ਹੌਂਸਲਾ, ਦਇਆ ਆਦਿ। ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. **ਉੱਚ ਮੁੱਲ :** ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੁੱਲ (ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਿਕੜੀ) ਭਾਵ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮੁੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮੁੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ, ਮਾਪੇ, ਧਰਮ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਭਾਵ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਹਾ ਸਕਦੀ।

5. **ਅੰਤਿਮ ਮੁੱਲ :** ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ -ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਹ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਏਗੀ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਪੜਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉੱਚ ਮੁੱਲ, ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਮੁੱਲ ਨੀਵੇਂ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਵਾਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਮਤ, ਬਣਤਰ, ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ

ਜਾਵੇ। ਤਰਜੀਹ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਇਸ ਪਦਕ੍ਰਮ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2.4.5 ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਤਨ (Erosion of Values) :

ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ, ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ, ਹਮਦਰਦੀ, ਦਿਆਲੂਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਾਦਗੀ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਜਾਂ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਨਿਘਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

(A) ਆਰਥਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਗਿਰਾਵਟ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ (Erosion of Economic Values):

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਮਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਈ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀ ਆਰਥਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

1. ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Science and Technology):

ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰੀ, ਜ਼ਰਾਇਤ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਉਪਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Growth of Industrialisation and Urbanisation) : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਨਾਵ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਮਤਲਬੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਕੀਮਤ (Materialistic Values) : ਇਨਸਾਨੀ ਵਤੀਰਾ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਧਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਕੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ (Psychological Reasons) : ਹੁਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5. ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਗਲਤ ਸੰਕਲਪ (Wrong Concept of Economic Development) : ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠਲੀ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ 40 ਫੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

(B) ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of the Erosion of Social Values): ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਨਸਾਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਅਮਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉੱਣਤਾਈਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ :

1. ਇਨਸਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ, ਯੋਗ ਪੱਧਰ ਤੇ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
2. ਇਨਸਾਨ ਮਗਰੂਰ, ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਤ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।
3. ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।
5. ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਜੋਲ, ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।
7. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ, ਅਤਿ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਤੰਗ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਭਜਦੌੜ ਆਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।
8. ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਈਰਖਾ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਅਮੀਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਆਦਿ ਵਿਤਕਰੇ ਵੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ।
10. ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲਿਸ ਵਰਗੇ ਉੱਚੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਜਬਰ ਜ਼ਿਨਾਹ ਤੇ ਛੇੜ ਛਾੜ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
11. ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ, ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਨੇਕੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਸਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(C) ਸਿਆਸੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਨ (Reasons for Lowering of Political Values) :

ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਕੀਮਤਾਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਹਨ ਉਨੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਮੋਟੇ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ :

1. **ਸਿਆਸੀ ਦੂਰ-ਉਪਯੋਗ (Political Exploitation) :** ਲੋਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੀਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਲਾਰੇ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਸਵੈ-ਭਲਾਈ (Selfish Motives) :** ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੀਡਰ ਦੇਸ਼ ਭਲਾਈ ਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

3. **ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਅਪੂਰਨਤਾ (Non-Fulfillment of Constitutional Provisions) :** ਜੇ ਵਾਇਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਆਦਿ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ 6-14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੁਫਤ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ।

4. **ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤੇ ਧਕੜਾਂ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Exploitations of Police and Muscle Powers) :** ਜੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਡਿੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਇਨਸਾਫ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ।

5. **ਸਿਆਸੀ ਕੋਡ ਦੀ ਘਾਟ (Loss of Political Code) :** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੋਡ ਦਾ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਰੋਲਾ ਰੱਪਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

2.4.6 ਸਾਰ :

ਜੇ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਪਤਨ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ

ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2.4.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions) :

1. ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
2. ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਬਿਆਨ ਕਰੋ?
3. ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

2.4.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books):

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ : ਡਾ. ਟੀ.ਐਸ.ਸੋਢੀ, ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ : ਇੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ, ਮੋਨਿਕਾ
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ : ਐਮ.ਐਸ. ਸਚਦੇਵਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ।